

7. Станіслав Кульчицький: Для комуністів переосмислення суспільством історії України – це політична смерть // Україна молода. – 15 грудня 2006.

Summary

The article is devoted to historiosophical reflections as to ideological orienting points of professional historian on the example of creative biography of professor F.G. Turchenko

О. А. Радзивілл

ШКІЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК НОВОГО ПОКОЛІННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ІНТЕГРАЦІЯ ЗДОБУТКІВ НАУКИ Й ВИМОГ ООНОВЛЕННЯ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

На прикладі підручників Ф. Турченка «Історія України» для 9–11 класів загальноосвітньої школи

Ознакою життєспроможності будь-якої науки є здатність оновлюватися, розвиватися. Ця властивість притаманна й науці історичній. Втім, її специфіка як дисципліни суспільствознавчої полягає зокрема й у тому, що її еволюція тісно пов'язана з розвитком і оновленням предмета дослідження – суспільства. Це, відтак, приховує в собі апріорну суб'єктивність дослідника, часом – до відвертих фальсифікацій на догоду тим чи іншим панівним силам. «Навряд хоча б одна наука пережила стільки перетворень, як історія, оскільки жодна з них не поєднала в собі водночас такої давнини, загальнодоступності й поширеності... Історія жила разом із суспільством і змінювалася відповідно до суспільства: вона то поставала захопленою хвалительною народних подвигів і героїв, то улесливою слугою придворних подій, то наставницею [...], то філософською книжкою. На ній завжди позначалися погляди часу й осіб, які присвятили себе її служінню» [1, спр.73, арк.1–13в.]. Сказано було в позаминулому столітті професором Університету св. Володимира В. Іконниковим.

Для української історичної науки, як і для українського суспільства в цілому, справді рубіжним моментом стало здобуття незалежності, яке дало потужний поштовх тому процесу, що його Г. Касьянов [2, с.57]. називає «“націоналізацією” історії», ведучи його початок від кінця 1980-х років [2, с.57]. Змістом української історіографії, за висловом Л. Зашкільняка «було й залишається створення уявлення про історію людства з позицій української національної спільноти» [3, с.4], відтак зі здобуттям незалежності, коли українська історична наука позбулася «ідеологічних пут», склалися умови її розвитку на фахових засадах. Розвиток цей мав дві сторони: з одного боку – бурхливий процес «націоналізації» історичної науки, тобто переосмислення накопиченого фактажу під кутом зору національної ідеї та державності, а з іншого – заповнення створених попередньою історіографією лакун у висвітленні минулого [3, с.5].

Г. Касьянов особливо акцентує увагу на тому, що «суверенізація історії (як офіційна, так і неофіційна) відбувалася паралельно з суверенізацією радянських республік і автономізацією владних амбіцій частини місцевих партійних еліт» [2, с.58].

Ще одним паралельним до цих двох процесом було формування змісту шкільної історичної освіти, а відтак – створення навчальної літератури з історії для загальноосвітньої школи: адже на пострадянському просторі не існувало національних шкільних підручників з історії. (Хрестоматійним нині є приклад вибухоподібної популярності підручника канадійця О. Субтельного, який використовувався через фактичну відсутність конкурентоспроможних вітчизняних підручників [4, с.74-75; 5, с.22]. Саме завдяки синхронізації цих процесів в Україні, на відміну від решти країн пострадянського простору, вдалося створити власний повний комплект шкільних підручників з історії – як історії України, так і всесвітньої історії. Промовистим є, зокрема, означення 1991 р. – здобуття Україною державної незалежності – як початку «справжньої перебудови історичної освіти... – пошук нової схеми викладання історії України, погляд на історію Росії та інших країн колишнього СРСР як на частину всесвітньої, а не вітчизняної історії» [5, с.206]. Ця узгодженість процесів наукових досліджень і створення навчальних програм/підручників зумовила ситуацію, яка не змінилася в загальних рисах і донині, – шкільний підручник з історії є з одного боку, наслідком, підсумком, відображенням усталених в історичній науці поглядів, а з іншого інструментом їхньої апробації, перевірки на практиці. Відтак по результатах цієї апробації надалі здійснюється доопрацювання, «доведення» наукових досліджень.

Можливо, тут ми маємо унікальний приклад синтезу історичної науки й практики підручникотворення, практику безпосередньої інтеграції новітніх наукових досягнень в шкільну

історичну освіту. Через свою унікальність такий синтез може зазнавати й зазнає жорсткої, часом нищівної критики з боку дуже різних політично, науково й громадськи орієнтованих сил. Критики такої практики підручникотворення, попри те, що мають усі підстави для критичних висловлювань, повинні взяти до уваги насамперед сам факт існування такої практики і, значною мірою, успішність її – адже маємо незаперечні практичні результати.

Симптоматичним з цього погляду видається порівняльний аналіз позицій представників двох напрямів вітчизняної історіографії, умовно названих Г. Касьяновим «традиціоналістами» (представниками нормативної історіографії) та «ревізіоністами» [2, с.70]. До цих останніх дослідників відносить зокрема Н. Яковенко та Я. Грицака. Певною мірою солідаризується з ним і Л. Зашкільняк, характеризуючи підхід Я. Грицака до висвітлення історії як «модерністсько-соціологічний», а підхід Н. Яковенко – як «культурно-антропологічний» [3, с.52]. Залишивши поза дужками те, що дослідники відносять обидві праці, які мали би становити «єдиний синтез української історії, але з погляду методології... значно різняться» [3, с.72], до взірців «нетрадиційних» методологічних підходів і водночас нагадують про те, що роботи мали б становити українську частину міжнародного проекту з історії, в рамках якого створювалися б «паралельні навчальні посібники з історії України, Білорусі, Польщі й Литви силами національних авторів, а потім взаємно перекласти їх національними мовами, щоб вивести “національні” історії у ширше інтелектуальне довкілля» [3, с.72], акцентуємо увагу на іншому. Г. Касьянов наводить роботи Н. Яковенко і Я. Грицака як спробу «альтернативного» проекту інтерпретації національної історії, який певною мірою протиставляє проекту «Україна крізь віки», що його «було визнано, освячено державою» [3, с.72]. Тут як рівні протиставляються суто академічний проект («Україна крізь віки») і двотомник, задекларований авторами й видавцями як «навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів» [6, с.312], ба більше – навчальний посібник Я. Грицака став основою його докторської дисертації, а «Нарис...» Н. Яковенко, значно доопрацьований й розширений, побачив світ у рамках науково-видавничої програми Інституту Критики у 2005 р. [7, с.531-537].

Проте найцитованішими в Україні й поза її межами підручниками доби Незалежності є три підручники з історії України для 9–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів, підготовлені творчими колективами на чолі з Ф. Турченком [8, с.343], який був причетний до сформування в Запорізькому національному університеті «кола вчених-істориків, що створили перше покоління вітчизняних підручників з української історії» [9, с.6]. Зауважимо, що підручники ці витримали по кілька видань, були неодноразово доопрацьовані, перероблені, доповнені як у зв'язку з оновленням навчальних програм у 2000 р., за якими змінено було періодизацію курсів для 10-го та 11-го класів (10 кл. 1914–1939 рр., 11 кл. – 1939–2001 рр.), так і у зв'язку з тим, що протягом десяти років, які минули від першого видання, відбулися певні зміни у трактуванні тих чи інших подій і осіб, а також власне події, які не можна було оминати увагою. Нині, зокрема, маємо п'яте видання підручника для 11-го класу [11, с.384], третє – для 10-го [12, с.352] та четверте видання підручника для 9-го класу [13, с.352].

Значну увагу цим працям було приділено у низці доповідей, виголошених на чи не першій українсько-німецькій конференції з підручникотворення на тему «Особистість та суспільство як проблема нової й новітньої історії. Співні питання та їх відображення в підручниках з історії та соціології», яка відбулася в Києві у грудні 1998 р. й була організована Інститутом політичних та етнологічних досліджень НАН України спільно з Інститутом імені Г. Еккерта з міжнародного дослідження шкільних підручників [14, с.16,120,121].

Низка дослідників наводить підручники Ф. Турченка як зразок «підручників нового покоління». Втім, сам термін «підручники нового покоління» ще потребує уточнення. Досить ґрунтовно аналізує це питання К. Баханов, зазначаючи, що термін цей вживається «для визначення підручників, які суттєво відмінні від попередніх» [5, с.222]. Саме як зразок «підручника нового покоління» автор наводить серію підручників Ф. Турченка, посиляючись при цьому на думку Я. Дашкевича, який, концептуально оцінивши українські підручники 1991–1995 рр., визначив три головні шляхи, якими прямували їхні автори: москвоцентричний, західний, незалежний [5, с.227,228]. Пропонуючи розташувати аналізовані підручники на уявній лінії координат, де в центрі знаходився б «незалежний» шлях, зліва – москвоцентричний, а справа – західний, Я. Дашкевич пропонує підручник Ф. Турченка «Новітня історія України» для 10-го класу видання 1994 р. розташувати найближче до третього (тобто незалежницького, проукраїнського – *О.Р.*) шляху [15, с.228]. Така оцінка, на нашу думку, є надзвичайно промовистою, окреслюючи той внесок, що його зробив авторський колектив названих підручників у формування змісту історичної освіти, в «націоналізацію» (за Г. Касьяновим) історичної науки, у формування світогляду того покоління українців, яке народилося й виросло за Незалежності і незадовго перед нею.

На жаль, обсяг статті не дозволяє надто докладно зупинитися на аналізі розвитку ключових положень трьох анонованих підручників, тим більше, що література, в якій вони розглядаються, досить обширна. Хотілося б зупинитися лише на одному аспекті.

Окреслюючи основні методологічні проблеми історика, який досліджує сучасну історію, зокрема (а може й насамперед) історію України, Г. Касьянов серед фундаментальних називає проблему

термінології. За його твердженням, «ані попередня історія України, ані тим більше сучасна, не вкладається в ... рамки і категорії... національної історії. Відповідно, виникає методологічний конфлікт, який розв'язується або творенням стандартної дистильованої історії за методологічними канонами XIX ст., або введенням у науковий обіг понять і категорій, які ще не усталилися, принаймні в українській історіографічній практиці» [16, с.5]. На нашу думку, розв'язати цей конфлікт може допомогти саме та практика випереджального розвитку підручникотворення, про яку йдеться тут. Саме шкільний підручник, жанр якого за визначенням потребує чіткості формулювань, спонукає дослідника напружено шукати найбільш відповідну термінологію, яка легко позначає ті чи інші явища або події сучасної історії, спонукає структурувати їх, формуючи власне науковий інструментарій дослідника. І саме в цьому контексті прикладом може слугувати знову ж таки підручник Ф. Турченка, П. Панченка, С. Тимченка для 11-го класу. Зокрема, характеризуючи дисидентський рух в Україні, автори вперше формулюють чотири головні риси, які визначали українське дисидентство як форму національно-визвольного руху [17, с.157].

Саме новаторський підхід колективу авторів на чолі з Ф. Турченком до формування змісту шкільного підручника став однією з причин того, що ці підручники є беззаперечними лідерами як предмет критики з боку переважно не науковців, а журналістського загалу. Гострі питання новітньої історії України, які не оминають увагою автори, висвітлюючи їх проте зважено, науково, досі активно дискутуються в суспільстві.

Серед причин такої популярності у критиків – не лише величезна, майже рекордна тиражність та тривалість перебування на книжковому ринку України – понад десять років, доступність (адже лівова частка підручників виходила за державним замовленням і відтак є в кожній українській школі), а й уже названа тенденція на випереджальний розвиток підручникотворення порівняно з фундаментальними історичними дослідженнями.

Залишаючи поза увагою політичні чинники виникнення цих масових критичних матеріалів, зауважимо, що підручники для 9–11 класу, створені авторськими колективами на чолі з Ф. Турченком, стали незаперечним явищем вітчизняної історичної науки, поклавши початок створенню національного українського підручника з історії, ставши підґрунтям створення української школи підручникотворення й тією практичною галуззю застосування наукових здобутків, без перевірки якою вони здобутками не можуть бути визнані.

Джерела та література

1. Иконников В.С. Характеристика главных направлений в русской историографии. – НБУ ім. Вернадського. – Інститут рукопису. – Ф. 46.
2. Касьянов Г. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004.
3. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004.
4. Яремчук В. Загальний образ минулого України: підходи сучасної української історіографії // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004.
5. Баханов К.О. Оновлення змісту сучасної історичної освіти: Монографія. – Донецьк, 2005.
6. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. – К.: Генеза, 1996; Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. – К., 1997.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – 2-ге вид., перероб. та розш. – К., 2005.
8. Турченко Ф.Г., Мороко В.М. Історія України: Підруч. для 9 кл. серед. шк. – Запоріжжя; К., 1999; Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Ч. 1: (1917–1945 рр.): Підруч. для 10-го кл. серед. шк. – К., 1994; Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України. – Ч. 2: 1945–1995 рр. – К., 1995.
9. Удод О. Читайте цю книгу: вона навчить розуміти українську історію // Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. – К., 2006.
10. Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко М.С. Новітня історія України. Частина друга (1939 – початок ХХІ ст.): Підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. – Вид. 5-те, доопр. – К., 2006.
11. Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939. Підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. – Вид. 3-тє, виправл. та допов. – К., 2006.
12. Турченко Ф.Г., Мороко В.М. Історія України. Друга половина XVIII – початок ХХ ст.: Підруч. для 9 кл. загальноосвіт. закл. – К., 1996.
13. Див.: Шаповал Ю. Комуністичний тоталітаризм та його образ у сучасних підручниках в Україні // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. – К., 2000; Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? // Українська історична дидактика...; Удод О. Аксиологічний підхід при формуванні змісту сучасної шкільної історичної освіти (на матеріалах підручників з історії України) // Українська історична дидактика...; Дубас

- О. Висвітлення питання про утворення національних держав у 1917–1921 рр. у підручниках видавництва «Генеза» // Українська історична дидактика...; Литвин С. Висвітлення постаті Симона Петлюри в радянських та пострадянських шкільних підручниках з історії України // Українська історична дидактика...; Гонта Г., Петровські Н. Нові шкільні підручники в Україні // Українська історична дидактика...
14. Дашкевич Я.Р. Культурний детермінізм і навчання історії України // Конспект. – 1995. – № 7.
15. Касьянов Г.В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // Український історичний журнал. – 2006. – № 4.
16. Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М. Новітня історія України (1939–2001). – К., 2005.

Summary

In the article the author analyzes the basic patterns inherent to a process of creation of new generation school textbook of history of Ukraine, which takes place in accordance with the updating of maintenance of school historical education and at the same time synchronously with the process of sovereignization, nationalization of native historical science. As an example of integration of achievements of science and requirements of updating of school historical education the author suggests textbooks for 9–11 classes of general school, created by writing team headed by F. Turchenko.

С. О. Терно

ПРОБЛЕМА НАЦІЇ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ

Україна досить молода держава, яка поки що знаходиться у стані розбудови державності та власної національної ідеї. Відсутність національної солідарності є серйозною проблемою, що періодично загострюється й інколи навіть загрожує процесу державотворення. Історична освіта – це той потужний засіб, що дозволяє прищепити спільні національні цінності підрастаючому поколінню та забезпечити національну солідарність. Чи сприяють наші підручники з історії цьому та в якій мірі? Відповідь на це питання і є метою цієї розвідки.

У тій чи іншій мірі проблеми вивчення нації у шкільному курсі історії торкалися у своїх аналітичних статтях І. Гирич, І. Мішина, Я. Грицак, Н. Гончаренко та М. Кушнарєва, О. Удод та ін. Ми ставимо перед собою завдання з'ясувати основні проблеми історичної освіти, з якими зіткнулася Україна із здобуттям незалежності, яким чином відбувалася еволюція в розумінні поняття „нація” та підходах до вивчення нації в школі, який вплив освіта справила на українську реальність.

Протягом останніх двох з половиною століть українці не мали можливості вивчати свою історію. Спочатку Російська імперія, а потім і Радянський Союз проводили систематичну політику русифікації українського населення, складовою частиною якої була міфологізація української історії. Правлячі режими всіма способами намагалися витравити зі свідомості українців саме поняття „Україна”, а також поняття „український народ”, „українська нація”. У часи Російської імперії саме існування української нації як такої ставилося під сумнів. Заборонялося видавати наукову, релігійну й навчальну літературу українською мовою. Вважалося, що українці – складова частина російської нації, що говорить ополеченою російською мовою. Протягом століть українцям навіювалася думка, що вони не є нацією й не мають права на свою державність.

Становище українців у СРСР можна вважати ледве більш сприятливим, ніж у Російській імперії. Основна доктрина про єдність російського й українського народів залишилася, але за українцями хоча б формально було визнане право на свою мову й деякі атрибути державності. Велику роль у цьому відіграв український національний рух XIX–XX ст., що увінчався відродженням української державності в першій чверті XX ст. Нетривале існування Української народної республіки й Української держави Павла Скоропадського заклало основу національної самосвідомості української інтелігенції, що продовжувала відстоювати ідею відродження української державності протягом XX ст.

У СРСР, як й у Російській імперії, активно проводилася політика русифікації, суть якої полягала в обмеженні сфери використання української мови сімейним побутом. Наприклад, етнічний українець в Запоріжжі був позбавлений можливості навчатися в школі українською мовою. У місті просто не було українських шкіл. Більше того, активно пропагувалася практика звільнення від вивчення української мови як предмета в російській школі за бажанням батьків. Так що розповсюдженою стала ситуація, коли українці взагалі не знали своєї рідної мови.

Цей невеликий історичний екскурс був зроблений спеціально, для того щоб нагадати ту складну ситуацію, у якій опинилася Україна в 1991 р., коли СРСР розпався. Здобувши незалежність, Україна як держава зштовхнулася із серйозною проблемою, як відродити національну самосвідомість. Особливо гостро ця проблема стояла в Південно-Східному регіоні, що у силу певних історичних обставин мав маргінальний характер. По суті, у Південно-Східній Україні проживало змішане в етнічному плані